

Дејан Крстић

ЕТНО-КУЛТУРНЕ РАЗЛИКЕ ИЗМЕЂУ ТОРЛАКА У СРБИЈИ И ТОРЛАКА У БУГАРСКОЈ

Први српски устанак, који је 1804. године под вођством Карађорђа Петровића почео као бунт Срба против самовоље дахија – одметника од централне турске власти у Београдском пашалуку, подстакнут и од Русије, која је у то време била у рату с Турском, 1805. прераста у сукоб са Портом и добија облик националне борбе за ослобођење. Те 1805, поред отказивања послушности султану, вође устанка одлучују да га прошире и на околне пашалуке. (*Стојанчевић В.*, 1983: 178). Године 1806, без плана и опредељења устаничких вођа, али на чврсто инсистирање устаника Хајдука-Вељка Петровића, који је био родом из Видинског пашалука, из Тимочке Крајине, он добија њихову сагласност да са својим „бећарима“ уђе у свој родни крај и дигне устанак против Турака (*Караџић В.*, 1975: 137–140). Од краја 1806. и почетка 1807. до слома Устанка 1813. године, на простору Тимочке Крајине функционисала је српска устаничка власт.

После Другог српског устанка 1815. године, под вођством кнеза Милоша Обреновића, султан, притиснут надмоћношћу Русије и унутрашњим проблемима у Царству, издаје фермане на основу којих Срби у Београдском пашалуку добијају одређени степен аутономије (*Љушић Р.*, 1986: 4). Од самог почетка своје владавине, кнез Милош, поред осталих захтева који се односе на аутономију територије која је под његовом управом, не одустаје ни од захтева да се тој територији прикључе и остали предели који су у време Првог српског устанка били под влашћу устаника (такозваних „шест нахија“). Због тога он у овим пределима више година одржава мрежу својих људи. Као веома виспрен политичар, уз коришћење надмоћности Русије над Турском, после 15 година политичке борбе, султановим хатишерифом из 1830, он остварује аутономну Кнежевину Србију у вазалном односу према Царству. Пошто је Турска одувлачила обећано присаједињење „шест нахија“ Кнежевини Србији, његови људи (по његовом наређењу) маја 1833. у Ти-

мочкој Крајини организују устанак против Турака, после којег он на овом подручју успоставља своју власт, коју је хатишеријом из 1833. султан и потврдио. (*Љушић Р.*, 1986: 1–15); *Стојанчевић В.*, 1983: 136–137, 180–181). Тако је у периоду од краја децембра 1833. до почетка фебруара 1834. године мешовита српско-турска комисија поставила границу између Србије и Турске, за коју је искоришћен и део гребена Старе планине¹ (*Љушић Р.*, 40 1986: 40–41; *Станојевић М.*, 1937: 53–54), а становништво које се назива Торлацима нашло се са њене обе стране.

Од 1878. године поменути део границе на Старој планини остаје као гранична линија између Србије и новоформиране Бугарске (с тим што се граница наставља билом и даље ка југу). Од оснивања Краљевине Срба, Хрвате и Словенаца 1918. године до данас, то је део југословенско-бугарске границе. С обзиром на то да скоро 170 година деле судбину различитих, често непријатељских држава, није чудо што данас Торлаци с једне и друге стране границе не само припадају двема различитим нацијама – бугарској и српској већ једни за друге скоро и не знају.

*

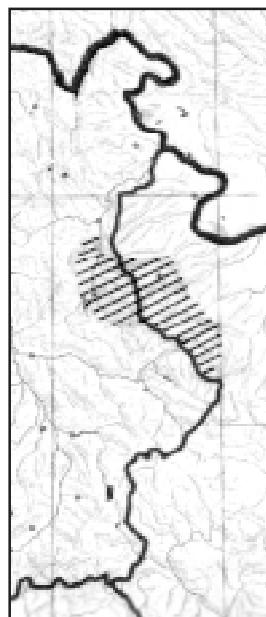
Иако се Торлаци на територији Србије у литератури помињу још од друге половине XIX века, у науци доскова није било јасно њихово географско распрострањење и није се због тога располагало ни подацима о степену њихове идентификације с тим именом, као ни којој етно-култури припадају. На основу својих сазнања, ја сам их недавно лоцирао у долини доњег Трговишког и безмало целог Белог Тимока, као и на околним падинама Старе планине, Тупижнице и Тресибабе, то јест у највећем делу општине Књажевац и јужном делу општине Зајечар (*Крстич Д.*, 2000: 196–199, 204). Ни бугарска наука није посветила велику пажњу овим питањима у вези са Торлацима на територији Бугарске. У дипломском раду Искре Луканове картографски је приказано њихово распространење на источним падинама Старе планине, у општинама Белоградчик, Чупрење и Чипровци (*Луканова И.*, 1982), што је потврђено и мојим истраживањима.² Прецизне границе Торлака, међутим,

¹ Од њеног почетка, Вршке чуке, до Иванових ливада између села Репушница и Стакевци.

² Истраживања Торлака у Бугарској вршио сам од 19. до 29. августа 2001. године у околини Белоградчика као члан експедиције у организацији Невладине организације „Диос“ из Софије. Осим тога, одређени увид у њихову културу стекао сам и на локалном фестивалу народног стваралаштва у Раковичком манастиру 18. августа 2001. године, као и на фестивалу народног стваралаштва Торлака „Торлаци смо – јунаци смо“ у Чипровцима 22. септембра 2001. године. Користим прилику да „Дионису“ најсрдачније захвалим како за организацију поменутих тененских истраживања тако и за позив да на њима учествујем, а општини Чипровци за изузетно гостопримство.

нису још тачно одређене ни у Србији (*Крстич Д.*, 2000: 198–199, 204), а, изгледа, ни у Бугарској, јер моја истраживања указују на то да карта И. Луканове може трпети извесне корекције. Прецизно одређивање граница распрострањења имена Торлаци и у једној и у другој држави није једноставан посао, јер постоје различити степени идентификације са њим, а облик и степен те идентификације на неким подручјима још је у процесу мењања (прихватања или губљења). Тако имамо:

1. оне који с поносом наглашавају да су Торлаци;
2. оне који знају да су Торлаци, али то не наглашавају (у први план стављају своју регионалну или националну припадност);
3. оне који знају да то име немају од ствари, али у новије време га прихватају кад их други тако називају;
4. оне који не признају да су Торлаци, али их околно становништво тако назива.³

Распрострањење имена Торлак у односу на српско-бугарску границу

³ Прве три категорије су регистроване код Торлака у Србији (*Крстич Д.*, 2000: 196–198) (што не значи да их нема и у Бугарској), а четврта, према др Петку Христову, научном сараднику Ј степена у Етнографском институту с музејом Бугарске академије наука, постоји у околини Чипроваца. Пошто је и у Србији и у Бугарској углавном реч о становништву планинских области, које се, поред других привредних грана, интензивније бави сточарством и чија је култура у приличној мери конзервативна и архаична, становништво околних, углавном нижих предела, овај назив често користи и у погрдном смислу (нпр. према Константину Панатотову, истраживачу у Институту за фолклор Бугарске академије наука, низијци у северозападној Бугарској под именом Торлак подразумевају „дивљег балканског сељака северозападне Бугарске”).

*

У најширем смислу, сви Торлаци су носиоци једног културног типа, чија је основа, условно названо, „шопска“. Њихов говор (који је често, посебно у Бугарској, основна одлика њихове идентификације), уз доста варијација, припада истом типу који бугарска наука назива бугарским прелазним говорима, а српска – српским тимочко-призренским дијалектом. Назив Торлаци, међутим, не подразумева одређену, унифицирану, само његовим носиоцима својствену културу или бар неку културну одлику. Он има етно-културну конотацију кад се они упоређују с носиоцима околних, мање сродних култура (нпр. са становништвом различитог говора), а у односу на становништво исте или сличне културе, које се тим именом не идентификује, добија значење регионалног назива (*Крстич Д.*, 2000: 196–199). Тако и на територијама насељеним Торлацима само у Србији или само у Бугарској има више микрокултурних зона. На пример, приликом поделе становништва северозападне Бугарске на „племена“, које је Дмитар Маринков извршио на основу говора и ношње, Торлаци су се нашли у неколико тих „племена“ (*Маринов Д.*, 1984: 195–277 и карта у прилогу), а локалне разлике у говору и ношњи су евидентиране и у каснијим истраживањима⁴ (*Пешева Р.*, 1958: 32, 41, 46; *Български диалектен атлас*, 1980; *Крстич Д.*, 2000: 196, 197, 198, 204; *Крстић Д.*, *необјављена грађа*). Наравно, Торлаци једне културне микрозоне (или чак села) и у Бугарској и у Србији своје културне одлике често сматрају „правим торлачким“, подразумевајући да их има свако ко се идентификује са овим именом.

Осим локалних разлика, међутим, постоје и етно-културне чињенице које се јављају код Торлака само с једне стране границе. Овде ће бити указано на неке од тих културних одлика и биће учињен покушај објашњења узрока њиховог постојања. Пошто се Торлаци и у једној и у другој држави не убрајају у најбоље истражено становништво, разуме се да је упоређивање могућно само у оним сегментима културе који су истражени са обе стране границе. Биће дате разлике у ношњи, народној музичи и игри, слављењу обичаја *светиц* и *обрόк* или *завéћина*.

⁴ Приликом истраживања Торлака у Србији и у Бугарској уочио сам још многе културне разлике на микроплану, али су потребна даља истраживања ради прецизнијег дефинисања њиховог распрострањења.

*

Мушке панталоне (*беневрέци* или *бреневрέци*) и горњи хаљеци (*дрéа* или *долама*, *дорбмче* или *кусак* и *џамадан* или *кебе*) Торлака у Бугарској израђиване су од белог сукна (Маринов Д., 1984: 180, foto 4 и 5, Пешева Р., 1958: 33, 34, 35; Николова М., 1983: 24, 25–26), па, према томе, ова ношња припада типу такозване белодрешке мушке ношње. Према записима истраживача, и Торлаци у Србији су у XIX веку имали белодрешку ношњу са истим хаљинама (Станојевић М., 1913: 32, 34; Ђеладиновић – Јергић Ј., 1997а: 382; Аранђеловић – Лазић Ј., 1978: 243, 244; Крстић Д., *необјављена грађа*). То потврђује и фотографија снимљена 1903. године у селу Кожельју, која се чува у Етнографском музеју у Београду, на којој се виде бели бревенеци (Ђеладиновић – Јергић Ј., 1997а: 389). Док су, међутим, Торлаци у Бугарској све до половине XX века сачували своју белодрешку ношњу, до њене замене грађанским хаљецима, Торлаци у Србији крајем XIX и почетком XX века почињу да носе панталоне (*бревенеци*, *беневрέци*) и горње хаљетке (*гúњче* и *елек* или *јелéк*) од сурог сукна (Станојевић М., 1913: 32; Ђеладиновић – Јергић Ј., 1997а: 382, 383; Аранђеловић – Лазић Ј., 1978: 243, 244; Крстић Д., *необјављена грађа*).

Осим у боји сукна, разлика има и у врсти хаљетака. И *џамадан* или *кебе* (Бугарска) и *гúњче* (Србија) јесу хаљеци са рукавима, кратки до испод појаса, али се разликују у кроју (Пешева Р., 1958: 35; Николова М., 1983: 25; Маринов Д., 1984: 182; Аранђеловић – Лазић Ј., 1978: 244, 245; Ђеладиновић – Јергић Ј., 1997а: 386, 387). *Јелéк* или *елéк*, хаљетак без рукава дуг до појаса (Ђеладиновић – Јергић Ј., 1997а: 386; Крстић Д., *необјављена грађа*), познат је само Торлацима у Србији, док га у Бугарској нема. Хаљеци *дрéа*, *долáма* или *долактánка*, са рукавима, и *дорáмче*, *кусák* или *глухче*, без рукава, дуги до колена, јављају се код Торлака у Бугарској (Пешева Р., 1958: 35; Николова М., 1983: 16, 25–26, 120, 126). Торлаци у Србији су, према запису Маринка Станојевића (Станојевић М., 1913: 34), у XIX веку имали *дрéју*, али је она на прелазу векова замењена хаљецима другачијег кроја – *елеком* и *гуњчетом*.

Сточарска кабаница од сукна код Торлака у Србији, било да је с рукавима или не, позната је под називом *гúња* (Станојевић М., 1913: 33; Ђеладиновић – Јергић Ј., 1997а: 386; Аранђеловић – Лазић Ј., 1978: 245; Крстић Д., *необјављена грађа*). Торлаци у Бугарској тако називају само кабаницу с рукашима (јавља се само у околини Белоградчика), док се за кабаницу без рукава користио назив *опанцáк* (Маринов Д., 1984: 184; Пешева Р., 1958: 33, 35; Николова М., 1983: 26). У обе државе мушкарци су носили дуге кошуље типа тунике, али је у Бугарској за ове хаљетке карактеристичан црвени вез (Николова М., 1983: 24, 126), а у Србији вез тамнијих боја (Ђеладиновић – Јергић Ј., 1997: 379, 380–381; Крстић Д., *необјављена грађа*). Део мушке ношње Торлака у околини Белоградчика у Бугарској били су и *подкáпници* – мале капе, које су мушкарци носили и лети и зими, само зими испод шубаре

(Маринов Д., 1984: 186–187; Пешева Р., 1958: 46; Николова М., 1981: 89; Николова М., 1983: 27). Такве капе код Торлака у Србији нису регистроване. Торлаци у Бугарској (и мушкарци и жене) носили су беле или друге једнобојне чарапе (Николова М., 1983: 126), а они су Србији као најстарије памте двопређне чарапе (од црне и црвене пређе) везене разнобојном вуном – мушки зване *наглáвци*, а женске *доколéнке* или *доколéнице* (Поповић В. – Поповић С., 1962; Поповић В. – Поповић С., 1975; Живковић Д., 1985; Бјеладиновић – Јергић Ј., 1997а: 376–377, 388; Аранђеловић – Лазић Ј., 1978: 245; Крстић Д., необјављена грађа).

Осим поменутих промена у боји сукна и у кроју горњих хаљетака крајем XIX и почетком XX века, мушка ношња Торлака у Србији после Првог светског рата трпи још један талас промена – као део опште тенденције у Србији поменути хаљеци бивају замењивани хаљецима војничког и грађанској кроја, као што су *панталоне на брýч, прóслук, капут*, црне вунене чарапе, шајкача уместо шубаре, опанци занатске израде уместо *свињских, домашнх* производње (Бјеладиновић – Јергић Ј., 1997а: 407–411; Крстић Д., необјављена грађа).

Део женске торлачке ношње у Бугарској била су женска оглавља забрátка (Пешева Р., 1958: 33, 41; Николова М., 1983: 17, 126) и капа или кáица (Николова М., 1983: 21, 22; Николова М., 1981: 84, 85), а у Србији сасвим другачије оглавље *тревељи* (Стојановић М., 1913: 33; Бјеладиновић – Јергић Ј., 1997а: 356–361; Аранђеловић – Лазић Ј., 1978: 242–243; Крстић Д., необјављена грађа). Забрátка и кáица изобичајене су постепено, под ударом западне цивилизације, а *тревељи* су, заједно са другим оглављима у Србији, 1899. године законом забрањени из хигијенских разлога и замењени марамом (Стојановић М., 1931). Део женске торлачке ношње у Србији биле су кошуље типа тунike (као и мушки, само дуже) (Бјеладиновић – Јергић Ј., 1997а: 363–365; Аранђеловић – Лазић Ј., 1978: 238–239; Крстић Д., необјављена грађа), док је у Бугарској, осим варијанти овог типа, била заступљена и кошуља *брчáнка*, и то у северијум торлачким селима, у околини Белоградчика, као део двопрегачног типа ношње (Пешева Р., 1958: 41, 44; Николова М., 1983: 8–9, 41, 53, 89).

У Бугарској је преко кошуље облачена (у околини Чипровца током целе године, а у околини Белоградчика само зими) хаљина без рукава од модрог (некада) и црног сукна, зvana *сумкáн, сúкно* или *сúкња* (Пешева Р., 1958: 30, 31, 32, 42, 43; Николова М., 1983: 15, 126, 133–135; Крстић Д., необјављена грађа). Торлацима у Србији, осим у селу Новом Кориту, овај хаљетак није био познат. Торлакиње у Србији носиле су беле зубуне зване *дрéја* или *ћурдáя, ћурде*, богато извезене карактеристичним фолклорним мотивима (Стојановић М., 1913: 34; Бјеладиновић – Јергић Ј., 1997а: 369–374; Аранђеловић – Лазић Ј., 1978: 242; Крстић Д., необјављена грађа). Женски горњи хаљетак *дорáмче* или *кусáк*, који је део женске торлачке ношње у Бугарској (Пешева Р., 1958: 32; Николова М., 1983: 17, 84–85, 89), сличан је кроју са *ћурдијом*, али су, ипак, и крој и вез на њему много другачији. У Бугарској је ре-

гистровано и некадиашње постојање *дорамчета* од црног сукна, које се називало *џубе* или *ваба* (Маринов Д., 1984: 193), а којег у Србији није било.

Женска торлачка ношња у Србији прпада једнопрегачном типу (Бјеладиновић – Јергић., 1997а: 367; Аранђеловић – Лазић Ј., 1978: 239; Крстић Д., необјављена грађа) (кецелеје векраче или караче сматрају се најстаријим, Крстић Д., необјављена грађа). Изузетак су села Ново Корито (Бјеладиновић – Јергић Ј., 1997а: 354) и Грлиште (Крстић Д., необјављена грађа), где је био заступљен двопрегачни тип. И у Бугарској је, у областима у којима је сукман ношен током целе године, заступљен искључиво једнопрегачни тип (околина Чипроваца). У околини Белоградчика, међутим, сукман и уз њега предња кецеља *престилка* ношени су само зими, а током три преостала годишња доба био је заступљен двопрегачни тип ношње са задњом плисираним кецељом званом *завеска* и предњом званом *престилка* (Пешева Р., 1958: 41, 43, 44а, 45, 49; Николова М., 1983: 11–13, 15, 16, 17, 40, 53–58, 64–65, 89; Крстић Д., необјављена грађа). Осим тога, у Србији је ношено и неколико врста сукања (Бјеладиновић – Јергић Ј., : 365–367; Крстић Д., необјављена грађа), које су у ове крајеве доспеле у другој половини XIX века као последица опште тенденције у Србији, док у Бугарској тих хаљетака није било.

И пре, али нарочито после Првог светског рата, под утицајем грађанске и шумадијске ношње као националног узора, као део женске торлачке ношње у Србији јавља се јелек и други хаљеци грађанског кроја (Бјеладиновић – Јергић Ј., 1997а: 391–406; Крстић Д., необјављена грађа).

*

Код Торлака у Бугарској били су заступљени стари инструменти дудућ, *џовара*, *двојањче* и двогласне молске *гáјде*. (Стоин Е., 1958: 373, 379; Каџарова Р., 1958: 299, 306, 309, 312, 325). Касније се јављају *окарина* и *кавал* (казивач *Живко Христов Маријин* из Горњег Лома, рођен 1925, свирач на двојанкама, кавалу и окарини). Код Торлака у Србији као најстарији инструменти памте се дудућ и трогласне дурске *гáјде* (у литератури зване ерске или сврљишке) (Младеновић О., 1968: 65, 66; Големовић Д., 1998: 271, 288; Васић О., 1998: 219, 222; Крстић Д., необјављена грађа). Изузетак је опет Ново Корито, у којем је, осим трогласних, регистровано и постојање двогласних гајди (казивачи *Стојан Ђорђевић*, гајдаш на трогласним гајдама и *Душан Петровић*, рођен 1931, фрулаш, из Новог Корита), а Димитрије Големовић их је регистровао и у селу Трговишту (Големовић Д., 1998: 271, 289).

Док је у Бугарској углавном заступљено само једногласно народно певање (двогласно бордунског типа забележено је само у селу Стекавци) (Стоин Е., 1958: 376–378), у Србији је, поред тих врста певања која се сматрају старијим (бордунско је забележено у селу Штрпцу, Крстић Д., необјављена гра-

ћа), у периоду између два светска рата прихваћено и певање на бáс, опште-распрострањено у западном делу Балкана (Големовић Д., 1998: 269, 273–274, 282–283; Крстић Д., необјављена грађа).

Код Торлака у Бугарској регистрована су следећа кола (нажалост, без одређења њихове стварине): *Бољарското, Вртешка или Вртулешка, Грнчарка-ма, Дујдушишко Перчинко или Дудујко Перчинко – Ђопша, Дунавско, Еленино, Излитачката, Кевината, Леле Рајне, Лудо хоро, Лудата на една страна, Лудата на лева страна, Лудата на две страни, Ој, чичо Гривчо, Падушко хоро, Поступица, Ръченица, Ситно старачки, Татарката, Троекорка, Торлачка, Четворната, Чичовото, Чоши Мерџан* (Каџарова Р., 1958; Крстић Д., необјављена грађа). Као нова, означена су *Белоградчишкото* или *Абдал, Данкиното и Цанино* (Каџарова Р., 1958: 300).

Старијим играма Торлака у Србији сматрају се *румénка*⁵, лъскавац, катánка, дéвла, дýнда, чича Глиша, полómка или полónка, врбýчанка или ѡурђевка, власárка (само у неколико села на обронцима Тупижнице), влáња. Као старије само у селу Новом Кориту, забележене су: *четвóрка, на мáраме, Ѯонаво оро и кажи́ кажи́, Гмитро*. Осим поменутих, у овом крају су регистроване и игре које су се у цеој Србији рашириле између два светска рата: *кукуњéште, Жýкино коло, врањáнка*; оне које су из централне Србије овде доспеле тек после Другог светског рата: *моравац, коленике, чачák, шумадинка, рузмарýн*; градске које су у Србији биле популарне у другој половини XIX и првој половини XX века: *радикálка, демокráтско коло, зајечáрка*; друге које су биле општераспрострањене у централној Србији: *вишињицица, три улáра, деверíке, дýње ранке, вилáјетско коло, девојáчко коло, поп-Марýнково*, или су карактеристика становништва суседног Торлацима: *шушиумile, сврљижсанка, жокеј, циганка, рученица*. (Крстић Д., необјављена грађа; Младеновић О., 1968: 66–68; Васић О., 1998: 193–194, 215–216; Илијин М., 1960: 43).

*

Породична светковина у оквиру које се за срећу и напредак домаћинства реже или ломи обредни хлеб звани *колáч*, код Торлака и у Србији и у Бугарској назива се *светъц*, али после Другог светског рата Торлаци у Србији почињу да се користе и термином *слáва*, који је код Срба највише заступљен. Данас је код њих у употреби скоро искључиво тај термин. Док се код Торлака у Бугарској овај обичај обавља једанпут годишње у јесење-зимском делу године, Торлаци у Србији га светкују два пута – и у јесење-зимском и у

⁵ Руменка се сматра типичном торлачком игром, мада је има и код другог становништва, на много ширем простору југоисточне Србије.

пролећно-летњем термину. Такође, док код Торлака у Бугарској *светъц* наслеђује домаћин куће од претходног домаћина (син од оца, домазет од та-ста), код оних у Србији он се наслеђује са земљишним поседом, па се наслеђивањем више земљишних поседа може имати и неколико слава (*Крстић Д.*, 2001: 88; *Пешева Р.*, 1958: 14, 16; *Пешева Р.*, 1960: 732, 736; *Крстић Д.*, *необјављена грађа*).

Код Торлака у Србији госте је за *светъц* обично позивало дете из куће која слави, и то укућане позваног домаћинства, нудећи ракијом, а код Торлака у Бугарској то је, по правилу, обављала невеста, најмлађа жена из куће, и то позване нудећи вином. У Бугарској главни обред, обред резања хлеба званог *колач* или *погача*, обавља се увече, пре дана посвећеног свецу који се слави. У Србији то вече, које се зове *повечерје*, врши се обред ломљења обредног хлеба званог *вечерњача* (или *вечерница*) или округлих безимених обредних хлебова, а главни обред, обред резања колача, врши се на дан светкованог свеца. Код њих, најчешће уз колач, поред других хлебова следује и хлеб *летурђија*, а у Бугарској се уз колач не месе други обредни хлебови, осим у мањем броју белоградчишких села хлеб *Света Петка*. Сâm обред резања колача код Торлака у Србији много је свечанији и богатији. И први и други су за обредну славску трпезу обично имали овчије месо, у Бугарској су, међутим, понекад за ту прилику клали и теле. Код Торлака у Србији теле се није клало ни у једној прилици, па ни у овој. И у Бугарској и у Србији за други дан славе забележен је назив *пáтерица* или *пáтарица*, али уз њега се у Бугарској јавља назив *бáбиндан*, а у Србији *окрýле* (*Крстић Д.*, 2001: 91, 92, 93, 95–99, 102; *Пешева Р.*, 1958: 14; *Пешева Р.*, 1960: 734, 735, 736; *Крстић Д.*, *необјављена грађа*).

Код Торлака у Бугарској на колачу је, најчешће, око средишњег мотива званог *цвет* карактеристичан круг од цик-цак линија, зван *венъц*, док код Торлака у Србији та шара на колачу није регистрована. Обредни хлеб који се све време славе налази на трпези и на којем је стављена со (негде са алевом паприком а негде без ње) у Бугарској се назива *светома*, а у Србији, због тога што га сваки гост љуби, *љубенче*, *љубёнко*, *љубинко*, *љубиша* и слично, или нема име (*Крстић Д.*, 2001: 92, 160–161; *Пешева Р.*, 1958: 15, 16; *Пешева Р.*, 1960: 736; *Крстић Д.*, *необјављена грађа*).

Светковина села као социјалне заједнице код Торлака у Србији назива се *завéхина*, или, прецизније речено, *сéлска завéхина*, док се код Торлака у Бугарској *сабóр* или *збор*. Код првих је у оквиру овог обичаја на култном месту такође резан колач, који у име целог села даје *колачár* или *колачниXк*, док се код других тај обред у овим приликама није практиковао. Торлаци у Србији су, у највећем броју случајева, као део сеоских заветинских обичаја упражњавали и ношење литија кроз сеоски атар, док код Торлака у Бугарској то није била општераширена пракса. (*Крстић Д.*, 2001: 105–111; *Крстић Д.*, *необјављена грађа*).

У обе групе постоје заједничке светковине више породица које имају

земљу у једном делу сеоског атара, али се оне у Србији такође називају *завећина*, а у Бугарској *обрóк* или немају посебно име. У Бугарској на култном месту се режу колачи свих домаћинстава која славе, а у Србији, иако има и оваквих случајева, углавном то чини један *колачár* у име свих. Док су Торлаци у Србији жртвено јагње пекли на ражњу, код куће, у Бугарској су, поред заветног крста, од њега кували чорбу звану *молитва* или *курбáн*. (*Крстић* Д., 2001: 113–116; *Пешева Р.*, 1958: 14, 17; *Крстић* Д., *необјављена грђаа*)

Као и свуда у Србији (од 1834, по наредби кнеза Милоша), и Торлаци у Србији су, уз обред резања колача (родитељи ђака су се смењивали као *колачáри*), као школску славу, славили Светог Саву, а забележен је и случај обављања тог обреда на Петровдан поред споменика посвећеног погинулим ратницима у Првом светском рату (*Крстић* Д., 2001: 130–131). С друге стране, Торлаци у Бугарској су, као и становници многих других крајева Бугарске, славили имендан (*Крстић* Д., *необјављена грађа*).

*

Могућно је да су преци становништва које данас носи имена Торлаци, вековима живећи у истим државама и административним јединицама (у до-ба Турске владавине то је био Видински пашалук), некада чинили једну етно-културну целину. Уосталом, можда је то и узрок настајања заједничког имена. Томе у прилог иду многе културне сличности између Торлака са српске и са бугарске стране границе. То су, на пример, тимочко-призренски говор, односно такозвани прелазни говори, белодрешки тип ношње, много елемената обичајног живота, певање *на глás* и двогласно бордунско певање, неколико заједничких кола (нпр. чича *Глýша* или чича *Гричча*, *рученица*, која се у Србији назива *катанка* или *на мáраме*), обичај *светъц*. Већ је наглашено да се ти заједнички елементи углавном јављају у крајевима који су у литератури условно и веома неодређено означени као „шопски“, а понекад и на много ширим просторима источног или западног дела Балкана (*Български дијалектен атлас* 1980; *Костов С.*, 1932; *Вакарелски Х.*, 1977: 199, 200; *Јовановић М.*, 1979: 193–204; *Шобић Ј.*, 1961; *Бјеладиновић Ј.*, 1980: 84; *Девић* Д., 1992: 455; *Крстић* Д., *необјављена грађа*), па можемо, такође условно, рећи да Торлаци у Србији и у Бугарској имају заједничку „шопску“ културну основу. Наравно, приликом оваквих тврдњи потребно је имати на уму да су се највероватније границе распрострањења имена Торлаци мењале током времена (шириле или сужавале), јер је, као што је већ наглашено, и данас случај да се губи или га прихвата становништво које се раније није тако називало.

Као што смо видели, међутим, има много културних чињеница које нам не дозвољавају да говоримо о културном јединству оних који се данас

идентификују са именом Торлак, то јест о строжем етно-културном значењу овог имена. Наравно, живљење у различитим државама донело је много етно-културних разлика. У Бугарској је било мање промена у односу на заједничку основу, јер је национална држава касније конституисана (1878. г.), док их је у Србији било више, јер је национална држава постојала дуже 45 година (од 1833.). Тако је у XIX веку у Србији дошло до потамњења мушких ношње (тј. до потискивања белодрешке ношње) и до замене мушких хаљетака хаљецима другачијег кроја. У првој половини XX века и у мушку и у женску ношњу нагло продиру хаљеци грађанског и војничког кроја од куповних или материјала финије израде, прихватата се са запада велики број кола, певање *на бáс*, слави се свети Сава као школска слава, прихватата се и сâм термин *слава...* И с једне и с друге стране границе књижевни језици су утицали на промене у говору. Све те промене у Србији десиле су се и у торлачком селу Ново Корито, које је по много чему у култури идентично са суседним торлачким селима у Бугарској, а такође и у неколико села у околини Зајечара (Велики Извор, Грљан, Вратарница и Заграђе), која су по култури сродна са суседним селима преко границе и у којима је више културних елемената донесених тетевенском миграционом струјом (*Български диалектен атлас* 1981: 17, 18, 20; *Станојевић М.*, 1937: 50–58; *Дацов С.*, 1884; *Цвијић Ј.*, 1991: 135; *Цвијић Ј.*, 1991а: 143; *Аранђеловић – Лазић Ј.*, 1978: 246–252).

За многе културне разлике не можемо бити сигурни да ли су настале пре или после постављања границе на Старој планини. Има, међутим, доста и оних које су, по свему судећи, знатно старије од поменутог државног разграничења. То су у Србији, на пример, неке одлике женске ношње (оглавље *трвљи*, једнопрегачни тип ношње, карактеристичан женски зубун *ћурдија*, *ћурче*), неколико кола која се пампте као најстарија (нпр. *Румињка*), неке одлике говора... Доказ за то је чињеница да су, без обзира на живљење у Србији од 1833. године, у Новом Кориту и поменутим селима, са тетевенским утицајем до данас задржани културни елементи карактеристични за области преко границе (двопрегачни тип ношње, сукман, оглавље *забрátка*, карактеристична кола, одлике говора...). Све те одлике Торлака у Србији, по којима се разликују од Торлака у Бугарској, а које нису последица живљења у различитој држави, јесу културни елементи донесени или са вардарско-моравском или са косовско-ресавском миграционом струјом, јер су карактеристична и других области до којих су те струје дошли (*Бјеладиновић Ј.*, 1980: 83; *Јовановић М.*, 1979: 162, 164, 168, 179, 182, 188–189; *Аранђеловић – Лазић Ј.*, 1966: 53, 54; *Крстић Д.*, *необјављена грађа*).

С друге стране, такође има основа да су се неке културне промене и код Торлака у Бугарској десиле пре постављања границе. Да код њих постоје културни слојеви донесени миграцијама које на култури Торлака у Србији нису оставиле значајније трагове, показује, на пример, то што се овде сусрећу, тачније, преклапају два типа ношње – сукмански и двопрегачни (чији су део задња кецеља *завéска* и кошуља *брчánка*). И њихова орска традиција,

која је, са изузетком неколико кола, потпуно другачија у односу на орску традицију Торлака у Србији, а скоро потпуно иста са орском традицијом осталог становништва северозападне Бугарске (*Каџарова Р.*, 1958), упућује на исти закључак. И двопрегачни тип ношње са поменутим елементима и орска традиција углавном су исти и у селима чији се становници сматрају досељеницима из околине Тетевена, али и у селима са много ширег простора на истоку (*Валева М.*, 1963: 11, карте 1–4; *Вакарелски Х.*, 1977: 204, 207; *Каџарова Р.*, 1958), па можемо претпоставити да су то културне одлике донесене тетевенском или неком другом миграционом струјом са истока.

На основу реченог, може се претпоставити да је и **пре постављања државне границе овај део Старе планине, као природна граница, био и брана ширења неких већих културних утицаја и миграционих струја становништва**, на пример, са истока тетевенске, а са југозапада вардарско-моравске и косовско-ресавске. Ако прихватимо овај закључак, могли бисмо културу Торлака у Бугарској условно одредити као „шопску“ са тетевенским примесама и каснијим утицајем бугарске националне државе, а Торлака у Србији – као „шопску“ са вардарско-моравским и косовско-ресавским примесама и утицајем српске ционалне државе. Локалне миграције с једне на другу страну Старе планине, којих је, судећи према пореклу становништва, изгледа, било у већем броју и пре и после постављања границе, биле су појединачне (*Станојевић М.*, 1913: 93–170; *Станојевић М.*, 1940: 446–511). Логично, појединачни мигранти су се скоро потпуно културно утапали у нову средину, те нису могли знатније да мењају већ успостављене етно-културне слике.

Због свега овога Торлаци у Бугарској су, посебно они јужније, у околини Чипроваца, по много чему у култури сличнији становништву Буџака, Висока, Понишавља, Лужнице и димитровградског краја (белодрешка ношња, халеци дреја, кебе, сукнó, беле чарапе, *кáица*, *забráтка*, *опанçák* и мушка мала плетена капа, двогласне гајде, *дéйче*, непостојање певања на бас, назив *бáбице* за други дан славе, кувана жртва *молитва* и назив *обрóк* за земљишну заветину (*Шобић Ј.*, 1961: 48–49, 51, 52, 60, 61–62, 63–73; *Бјеладиновић – Јергић Ј.*, 1997а: 421, 426, 429, 430, 432, 435, 439; *Рајшић М. – Рогановић Г.*, 1998: 226–235, 237, 238, 240; *Пантелић Н.*, 1974: 196–201, 203, 214; *Крстић Д.*, *необјављена грађа*), без обзира на то што се становништво тих предела је идентификује са именом Торлаци, а мање имају сличности са становништвом у Србији које се идентификује тим именом. Док су Торлаци у Србији још 1833. ушли у састав Србије, становништво поменутих предела је, заједно са Торлацима, у Бугарској живело у заједничкој држави, Турској, све до 1878. године, што је свакако допринело интензивнијим културним контактима. Тако је оно „избегло“ неке културне процесе које је Торлацима у Србији донело живот у националној држави. Уз то, на ове пределе моравско-вардарска струја, скоро да нису оставиле никакав траг (*Цвијић Ј.*, 1991: карта између 160 и 161).

Назив Торлаци, према томе, без обзира на могућност да је то некада био, тешко да можемо сматрати етником или називом етнографске групе, јер он

не означава културно јединствено становништво. Пре га можемо дефинисати као **регионални назив**, који на овом простору постоји већ неколико века, без обзира на многе историјске услове који нису погодовали његовом опстајању (подељеност између две нације и стални процес културног удаљавања његових носилаца, неподстицање његовог одржавања од стране националних држава, пејоративни призвук који му даје околно становништво...).

Литература

- Аранђеловић – Лазић Ј., 1966 *Кана, део народне ношње у североисточ-ној Србији*, „Развитак“, бр. 3/1966, Зајечар, 51–57.
- Аранђеловић – Лазић Ј., 1978 *Народна ношња у околини Зајечара*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 42, Београд, 237–260.
- Бјеладиновић Ј., 1980 *Сеоске ношње и њихова типолошка класификација*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 44, Београд, 75–97.
- Бјеладиновић Ј., 1997 *Народна ношња у Тимоку и Заглавку*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 61, Београд, 351–420.
- Бјеладиновић – Јергић Ј., 1997а *Народна ношња у Буџаку*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 61, Београд, 421–467.
- Български диалектен атлас*, 1980 Северозападна България, том IV, част първа, карти, София.
- Български диалектен атлас*, 1980 Северозападна България, том IV, част втора, статии, коментари, показалци, София.
- Вакарелски Х., 1977 *Етнография на България*, София.
- Васић О., 1998 *Орско наслеђе у Заглавку и Тимоку*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 62, Београд, 185–223.
- Валева М., 1963 *Българската двупрестилчена носия*, София.
- Големовић Д., 1998 *Народна музика области Тимок и Заглавак*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 62, Београд, 265–290.
- Девић Д., 1992 *Народна музика*, Културна историја Сврљига, књ. II, Ниш–Сврљиг, 427–539.
- Дацов С., 1884 *Зайчар и неговото население*, София.
- Живковић Д., 1985 *Двопређне чарапе Тимока*. Књажевац.
- Илијин М., 1960 *Народне игре у Тимочкој Крајини*. – Рад Конгреса фолклориста Југославије у Зајечару и Неготину 1958, Београд, 41–45.
- Јовановић М., *Народна ношња у Србији у XIX веку*, Београд.
- Карадић В., 1975 *Изабрани списи*, Београд.
- Кацарова Р., 1958 *Хора и игри от Северозападна България*, Комплексна научна експедиция в Северозападна България през 1956 година, София, 293–364.

Костов С., 1932 *Белодрешковци въ северозападна България*, Известия на Народния етнографски музей, София, 73–99.

Крстич Д., 2000 *Торлаки в Сербии*. – Ethnoses and cultures on the Balkans, Vol. 1, Sofia, 192/204.

Крстић Д., 2001 *Обред резања колача у горњем и средњем Тимоку*, Етнологија/Ethnologie, бр. 4, София, 86–161.

Луканова И., 1982 *Традиционна култура на турлаџите*, дипломски рад, Велико Търново.

Љушић Р., 1986 *Кнежевина Србија (1830–1839)*. Београд.

Маринов Д., 1984 *Избрани произведения*, том II, София.

Младеновић О., 1968 *Народне игре у Заглавку*, „Развитак“, бр. 3–4/1968, Зајечар, 65–69.

Николова М., 1981 *Към проучването на Българските невестински зараждания луб, разсучал, касица и сокай*, Известия на музеите в Северозападна България, том 5, София, 71–103.

Николова М., 1983 *Народни носии от Видински окръг*, София.

Пантелић Н., 1974 *Етнолошка грађа из Буџака*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 37, Београд, 179–228.

Пешева Р., 1958 *Родови остатъци и семеен бит в Северозападна България*, Комплексна научна експедиция в Северозападна България през 1956 година, София 7–53.

Пешева Р., 1960 *Един старинен семеен празник, празнување на „светец“ в Северизападна и Западна България*, Езиковедско-етнографски исследования в памет на академик Стоян Романски, София, 731–754.

Поповић В. – Поповић С., 1962 *Орнаменти на двопређним чарапама у тимочком крају*, „Развитак“, бр. 2/1962, Зајечар, 51–62.

Поповић В. – Поповић С., 1975 *Орнаменти на двопређним чарапама у Тимочкој Крајини*, „Развитак“, бр. 2/1975, Зајечар, 80–89.

Рајшић М. – Рогановић Г., 1998 *Музичка и орска традиција у Буџаку*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 62, Београд, 225–264.

Станојевић М., 1913 *Заглавак*, Српски етнографски зборник XX, Београд, 1–184.

Станојевић М., 1931 *Како су се изгубили трвељи у Тимоку*, Зборник прилога за познавање Тимочке Крајине, књ. III, Београд, 88–90.

Станојевић М., 1937 *Антропогеографски преглед Тимочке Крајине*, Зборник прилога за познавање Тимочке Крајине, књ. IV, Зајечар, 43–64.

Станојевић М., 1940 *Тимок*, Српски етнографски зборник, књ. LV, Београд, 389–545.

Стоин Е., 1958 *Днешното състояние на народната музика в Северозападна България*, Комплексна научна експедиција в Северозападна България през 1956 година, София, 335–385.

Стојанчевић В., 1983 *Из историјске прошлости источне Србије (1804–1833)*, Зајечар.

Цвијић Ј., 1991 *Балканско полуострво*. Београд.

Цвијић Ј., 1991 *Антропогеографски списи*. Београд.

Шобић Ј., 1961 *Разматрања о шопској ношњи*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 24, Београд, 47–78.

Summary

Dejan Krstić

ETHNIC AND CULTURAL DISTINCTIONS BETWEEN TORLAKS IN SERBIA AND TORLAKS IN BULGARIA

This paper discusses ethnic and cultural distinctions that can be discovered between Torlaks settled in the eastern Serbia and western Bulgaria. Author concluded that state border had no important meaning and that Stara planina mountain was kind of natural barrier for cultural influence. He also concluded that term Torlaci is more regional than ethnic name, for it does not mark population with compact culture.